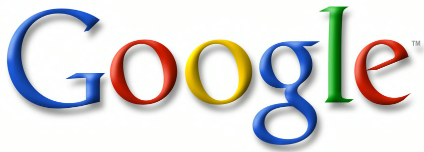

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԽԶ.

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐ. Յ. ՄԱՐԿԱՐՏԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՏԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐ. Յ. ՄԱՐԿԱՐՏԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՏԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐ. Յ. ՄԱՐԿՎԱՐՏԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՏԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԷՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

Ա Զ Դ

Խուզարկու-քննադատ մտաց համար՝ շատ հետաքրքրական, եւ հայկական պատմութեան ու բանասիրութեան նկատմամբ ալ՝ արտաքոյ կարգի ընտիր ու կարեւոր գրուածք մը հրատարակեց Դր. Մարկուարտ 1901ին՝ յաջորդ անուամբ եւ անուան համազօր բովանդակութեամբ. "Պարսից աշխարհ, ըստ Ստոյն-Մովսէսի Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան, հանդերձ պատմական-քննադատական մեկնութեամբ եւ պատմական ու տեղագրական յաւելուածներով[1]", որուն վրայ խօսուած է ժամանակին "Հանդէս Ամսօրեայ" ուսումնաթերթին մէջ[2]:

Այս գիտնական մեծ հմտութեամբ գրուած սքանչելի երկին մէջ՝ գործքէն բոլորովին անկախ՝ զատ գլուխ մը, առանձին ճառ մը կայ՝ **Die armenischen Markgrafen** *վերնագրով, որ գործքին 165–179 մեծադիր էջերը կը գրաւէ, բոլորովին նոր նիւթ մը: Դր. Մարկուարտ այս՝ իր թէեւ համառօտ, բայց շահեկան ուսումնասիրութեամբը՝ հայկական պատմութեան գրեթէ ընդ քողով ծածկուած մէկ անյայտ խորշը կը պեղէ, ի յայտ բերելով Հայ բդեաշխներուն ծագումն, անոնց դիրքն ու վիճակը եւն: Մենք պատշաճ դատեցինք այս կտորը լիակատար թարգմանութեամբ նախ "Հանդէս*

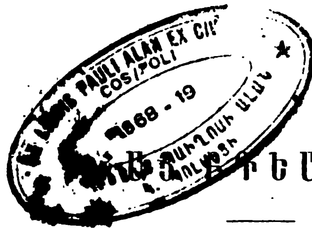
1 **Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci.** Mit historisch-kritischem Commentar und historischen und topographischen Excursen von Dr. **J. Marquart**, Privatdozenten der alten Geschichte in Tübingen. Berlin, Weidmann. 1901, p. 358 4° [Abhdlgn. d. K. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F. Band III. 2.]

2 *Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, թ. 12, էջ 405–8:*

Անմօրեայի[1]„ մէջ մեր ընթերցողներուն ծանօթացընել եւ ապա առանձին ալ ի լոյս հանել: Հարկ չկայ ըսելու թէ թարգմանութիւնս ամբողջական է եւ անփոփոխ. ի բաց առեալ պատշաճ[2] տեսնուած քանի մ'աննշան տողերու կրճատումն կամ յաւելումը: Կ.

---

[1] Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1903, թ. 1, էջ [illegible], թ. 4, էջ 114—119: — "Հանդէս Անմօրեայի" ընթերցողներուն անծանօթ մը չէ Դր. Մարկարտ (տե՛ս "Հանդէս" 1896, էջ 346-7: — Փուստոս Բիւզանդացի. [illegible] Ամս. 1897. էջ 5-9, 183—86): — Հազարապետը (Հանդ. 1898, էջ 316—320 եւն):

…ԻԵԱՇԽՔ

Հայ բդեաշխներուն էութեան եւ բռնած դիրից վրայ այնչափ անճիշդ բաներ գրուած են, որ առիթս կը գործածեմ՝ կարելի եղածին չափ համառօտ, անգամ՛ մը խնդիրը ճիշդ մեկնել: — Ագաթանգեղոս էջ 650, 12 եւն (Լանգլուա՝ Ա. 187. Լազարդ էջ 83, 91 եւն.) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն, անոր Ռստակէս որդիէն եւ Աղբիանոսէն վերջը՝ Տրդատ Թագաւորին հետ կայսեր գացող մեծամեծներուն մէջ կը դասէ "զչորեսին զահերէցսն, որ բդեաշխքն կոչին՝

Զառաջին սահմանակալն՝ ի Նոր Շիրական կողմանէն,

Երկրորդ սահմանակալն՝ յԱսորեստանեաց կողմանէն,

Երրորդն՝ յԱրուեստական կողմանէն,

Չորրորդն՝ ի Մազքթաց կողմանէն:"

Ապա կը յաջորդեն՝

5. *զմեծ իշխանն Անգեղ տան եւ*

6. *զԹագադիր ասպետն եւ*

7. *զսպարապետն մեծ, եւն:*

586

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԽԶ.

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐ. Յ. ՄԱՐԿԱՐՏԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՏԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԽԶ·

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1903.

Դժուարին է կարծել՝ թէ ասով Նախնական բնագիրը մեր առջեւն ունենանք եւ Բ ցանկին խումբը՝ 5—7 Ա. խմբին հետ համաձայն ըլլայ։ Մեր յառաջ բերած առաջին տեղէն կարելի է արդէն հետեւցընել՝ թէ միայն չորս բդեաշխ կայ։ Անոր հետ կապակցութիւն ունի Փաւստոսի Բիւզ. Գ. Ը. էջ 21. հետեւեալ կտորը. "Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր բդեաշխն. որ էր մի ի չորից, զահերէց բարձրերէց տաճարին արքունի:" Ինչպէս հոս, նմանապէս առ Ագաթանգեղ. էջ 650 զահերէց բացատրութիւնը կը գործածուի։

Լազարդ երկրորդ իշխանահամարին մէջ չորս սահմանակալք չկարենալով գտնել՝ առանց քննելու, կը վճռէ թէ վերոյիշեալ երկու ցանկերն այլեւայլ ժամանակներէ են։ Այն նահանգները՝ որոնց գլխաւորները սահմանակալք էին, հաւանականագոյնս կորսուած են երկրորդ իշխանահամարին արժէք ունեցած ժամանակը։ (Ագաթ. էջ 162։) Եթէ Լազարդ քիչ մ'աւելի Փաւստ. Բիւզանդացւով զբաղած ըլլար, եւ ասոր քով գտնուած ուղեկից նախարարաց նման ցանկին[1] ի մերձուստ ծանօթացած

[1] Գ. ԺԲ. էջ 29. 12 իշխան կը համրուի, գլխաւորը Վաղարշ հազարապետն է։ (Բնագրին սկիզբն եղծած է), — Գ. ԺԴ. էջ 38. 4 իշխան, որոնց գլխաւորն է Ա. Ա., իշխանն Սահառունեաց, (զոմն, τηνά կամ τὸν δεῖνα, որմէ Վենետացիք եւ Լաուէր Զոմն յատուկ անունը շինեցին. նոյնպէս Գ. ԺԲ. էջ 29 միայն Սահառունեաց իշխանը գիտ-

ՀԱՅ ԲԴԵԱՇԽՔ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐ. Յ. ՄԱՐԿԱՐՏԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՏԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1903.

ներէն մէկը կը կազմէր եւ հիւսիսային կողմանէ իրեն սահմանակից ունէր վրական *Մցխէթի* նահանգը՝ Մաքթաց հին երկիրը, որ յետոյ Սամցխէ կոչուեցաւ[1]։ Լազարդ (էջ 146) իրաւունք կ՚ունենայ ըստ այսմ երբ Ագաթանգեղոսի *Մասքիթքին* մէջ Մաքութք կը տեսնէ, մինչդեռ յոյն թարգմանիչը սխալմամբ Փ. Բիւզանդացւոյ *Մազքութքին* հաւասար կը դասէ եւ Հոնք կը համարի[2]։ "Սահմանակալ ի Մասքթաց կողմանէն„ բացատրութիւնը՝ ամենայն մասամբ կը համապատասխանէ *ըղեաշխ* Գուգարաց բացատրութեան։ Ամենուն ծանօթ են սպանիական, դանիական եւ գերմանական սահմանք։ Ե. դարուն *ըղեաշխն* Գուգարացւոց (Ճիշդ այսպէս Մովս. Խոր. էջ 258) Աշուշայ, որուն կնիքը հասած է մեզի՝ *ACJOYCAC ΠΙΤΙΑΞΗC IBIPΩN KAPXHΔΩN(?)* մակագրով, շատ նշանաւոր դեր մը խաղացած է։ Ղազար Փարպ. (տպ. Վեն. 1891, էջ 149, 165, 177, 191, 364—366 եւն.) միշտ *ըղեշխն Վրաց* տիտղոսը կու տայ անոր. ընդհակառակն կորիւն՝ Երանելւոյն Մաշտոցի Վարքին մէջ (տպ. Վեն. 1833, էջ 20) միայն իշխան Տաշրացւոց (այսինքն՝ Տաշիր, Գուգարաց գաւառի մը) կ՚անուանէ։

---

[1] Վախուշտ, Description géographique de la Géorgie trad. par Brosset էջ 75, 81.

[2] Ագաթանգեղոս Հրտ. Լազարդ, էջ 83, 93. ἀπὸ τῶν *Μασαχούτων Οὔννων μερῶν.* Ասոր վրայ մանրամասն ուրիշ տեղ կը խօսիմ։

Նմանապէս Աղձնեաց բդեշխին՝ Արուաստանի կողման սահմանակալին հետ նոյնութիւնը յայտ յանդիման է։ Արուաստան ըսելով հասկընալու ենք արաբական սահմանագաւառը (Bēϑ ʿAraβājē) Մծբին մայրաքաղաքով, որ 297ի խաղաղութենէն ի վեր ուղղակի հռոմէական իշխանութեան տակ էր։

Մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Փաւստոսի (Գ. ծա. էջ 159. Ն. ը—ժթ.) Նախարարաց Արշակ թագաւորէն հեռանալուն եւ Մուշեղ սպարապետին ձեռօք վերստին նուաճուելուն վրայ տուած տեղեկութիւնը։ Առաջնոյն մէջ կը կարդանք. "Բայց նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին։ Նախ բդեաշխն Աղձնեաց, եւ Նոր Շիրական բդեաշխն, եւ Մահկերտանն, եւ Նիհորականն, եւ Դասն (Դասընտրէին), եւ ամենայն Նախարարութիւն Աղձնեաց, եւ զօրն եւ տունն տոհմին (= ոստան) Աղձնեաց[1] կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ, եւ չոգան կացին առաջի արքային Պարսկաց Շապհոյ[2]. եւ պարիսպ ածէին ի Հայոց կուսէ, որ Զորայն[3] կոչեն, դրունս դնէին. եւ զատուցին զեւրեանց աշխարհն ի Հայոց։ Եւ յետ սորա Գուգարաց բդեաշխն, եւ

---

1 Այս ܐܪܙܘܢ, ܐܪܙܘܢܝܐ կամ ܐܪܙܘܢܝܐ, ܐܪܙܢܐ, ܐܪܙܘܢ կը գտնուի 410էն սկսեալ՝ երբ առանձին եպիսկոպոսութիւն, ինչպէս եւ Արձն ZDMG. 43, 395, 4. 396, 10. 403, 8.

2 Մարկուարթ Ērānšahr. էջ 24։

3 Հմմտ. Սեբէոս էջ 108 [Ղեւոնդ 26. տես. Զորայոյ]։ Հիւբշման՝ Zur Gesch. Armeniens und der ersten Kriege der Araber p. 15.

յետ սորա Զորայ[1] գաւառին տէրն, եւ Կողբայ գաւառին տէրն, եւ ընդ նոսա Գարդմանաձորոյ տէրն։ Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին, որ շուրջ էին զնոքօք, միահաղոյն ապստամբեցին ի Թագաւորէն Հայոց Արշակայ. եւ չոգան գնացին առաջի Թագաւորին Պարսից Շապհոյ։

Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ եւ ամուր գաւառն Տմորեաց, եւ ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա եւ տէր գաւառին Կորդուաց չոգաւ եկաց առաջի Թագաւորին Պարսից։

Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի Թագաւորէն Հայոց եւ ձեռին իշխանութեանն տան Հայոց Թագաւորին, որ էր զԱտրպատական աշխարհաւն, յետս եկաց ի Թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց յարքայէն Հայոց, եւ աշխարհն Կազբից եթող զարքայն Հայոց. եւ գնաց Սաղամուտ տէրն Անձտեայ, եւ ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփաց. եւ գնացին առ Թագաւորն Յունաց։„ Վերատին նուաճուած երկիրներու կամ գաւառներու անուններէն՝ աւելի պայծառ կը տեսնուի իւրաքանչիւր նախարարներուն իրարու նկատմամբ բռնած փոխադարձ դիրքը։ Նախ եւ առաջ կը յիշուի “զտուն Թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպատականին էր,„ զոր Շապուհ Թագաւորը Հայոց Արշակ արքային պարգեւ տուած էր,[2] յետոյ Նոր Շիրական,

---

1 Զորը Գուգարք նահանգին մէջ կ՚իյնայ, եւ վերջէն Կողբի եւնի պէս Վրաց կը վերաբերէր։

2 Փաւստ. Դ. ծղ. էջ 224. “Յայնմ ժամանակի

վերջէն Կորդուք, Կորդիք, Տմորիք եւ Մարաց կողմերը, ուստի այնպիսի երկիրներ, զորոնք Պարսիկները գրաւած էին։ Ապա կը յաջորդէ Արձախ գաւառն եւ Աղուանից անցած՝ Ուտի, Շակաշէն, Գարդմանայ-ձորն, Գողթեւն գաւառները, ինչպէս նաեւ Պարսք (Πάρσιοι) փայտակարանին։ Յայտնի կը տեսնուի այս ամէն գաւառներէն՝ թէ Աղուանից թագաւորը նուաճած էր։ Ասոնց կը յաջորդէ Վրաց թագաւորին պարտութիւնն եւ Փառաւազեան վրացի արքունական ցեղին խաչուիլը, նմանապէս Գուգարաց բդեշխին բռնուիլն ու սպանուիլը, որ յայտնապէս Վրաց կողմն անցած էր։ Այս շարքը կը փակէ Աղձնեաց բդեշխին գերութիւնն եւ Մեծ Ծոփաց, Անգեղ-տան, եւ Ընձայ նուաճումը, որոնք ի հնուց հռոմէական իշխանութեան տակ էին։

Պէտք ենք ստոյգ համարիլ, թէ նաեւ Մարք՝ Նոր-Շիրականի բդեշխին տակ էին, գուցէ նաեւ Տմորիք,[1] Կորդիք եւ Կորդուք

կոչէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ. եւ մեծարեցաւ ի նմանէ բազում պատուով եւ մեծաւ փառօք, բազում գանձու ոսկւով եւ արծաթով ամենայն մեծութեամբ թագաւորութեան։ Եւ իբրեւ զեղբայր որպէս զորդի գրգեալ եղեւ ի նմանէ, եւ երկրորդական զեծ տուանն փոյր նմա յԱտրպատական աշխարհին։„ Անշուշտ խնդիրը՝ ոստաններուն վրայ է, ինչպէս որ Հայ թագաւորները Հռոմայեցւոց երկրին մէջ ալ ունէին։

[1] Ստրաբ. ια գլ. ե. էջ 528 Ταμωνῖτιν, որ կարդալու է Ταμωρῖτιν. Ταρωνῖτιν սրբագրութեան դէմ էր դը Լագարդ, Ges. Abh. 46 N. 6· Համմ. Նորերս Յոմաշեկի Սասունը, էջ 9 (SBWA· հտ. 133, 1895 թ. IV) թրգմ. Հ.

գաւառներն ալ. իսկ Գուգարաց բդեաշխը՝ Ճակաշէն, Ուտի, Գարդման եւն սահմանակից գաւառներուն վրայ կը հսկէր։ Ամենէն դժուարինն է Ասորեստանեաց կողման բդեշխին տեղը ճիշդ որոշել։ Պարսկաստանի վերաբերող Ասորեստանի վրայ (Ադիաբենէ՝ Արբեղա մայրաքաղաքով եւ Նինուէի շրջակայքը) չի կրնար մտածուիլ, վասն զի ասիկա Նոր Շիրականի վերաբերող Մահկեր-տուն եւ Դասն սահմաններուն ճիշդ հարաւային կամ հարաւային-արեւելեան կողմն էր, ուստի Նոր Շիրականի բդեշխին իշխանութեան տակ կ'իյնար։ Նոյնպէս եկեղեցական տեսակէտով՝ Bēϑ Māhqert (*Մահկերտուն*) *եւ* Dasēn (*Դասն*) *թեմերը, ինչպէս նաեւ Ռէմմոնին եւ* ܒܪܠܘܣ (ܒܪܫܣܢ[ܝ], ܒܪܫܣ *չստուգուած թեմերը* Ḥeδaijaβ-Arbēl*ի մետրապոլտին տակն էին, իսկ* Bēϑ Quardū (*Կորդուք*), Bēϑ Zaβδē (*Ծաւդեայք*), Bēϑ Reḥīmē *եւ* Moksajē (*Մոկք*) *Մծբնայ կը վերաբերէին։ Բայց եթէ վերյիշեալ (էջ* 11) *երկու ցանկերն իրարու հետ համեմատենք՝ յայտնապէս կը տեսնենք, որ Կորդուաց իշխանը՝ Նոր Շիրականի բդեաշխին տեղը բռնած է, կամ անոր համար՝ որ ասիկա անձամբ չէր կրնար երթալ եւ*

Բ. Վ. Պիլէզիկճեան, "Ազգ. Մատենադարան, ԻԱ. Վիեննա 1896, էջ 11։ Սուտն Մովս. Խոր. Բ. ԾԴ. Ցմորկը Կորդուաց հետ հաւասար կը դնէ. հմմտ. Բ. ԾԴ. Գ. ԺԲ։ Եղիշէ առ Լանգլուա, Collection II 214. Ցմորք եւ Կորդիք։ Առ Սոդոյն Ցեսուայ Սիւնակեցի գլ. ԽԲ. ԽԳ. էջ 18, 1, 19 հրա. W. Wright, ܠܫܘܢܐ կ'անուանուին։

կամ վասն զի Կորդուաց իշխանը՝ միանգամայն Նոր Շիրականի բդեաշխն էր։ Այս պարագային մէջ անհրաժեշտաբար կը հետեւի որ Ծոփաց իշխանն ալ — ինչ զինքս զգուշութեամբ բացատրելու համար — «յԱսորեստանեաց կողմանէն» բդեաշխին իբր փոխանորդ՝ մեծամեծաց ուղեկցութեան մասնակցեցաւ։ Հիմայ ամէն բանէ յառաջ խնդիրն այն է՝ թէ հոս ո՞ր Ծոփքն իմանալու ենք. Եփրատայ քով եղած արեւմտեա՞նը թէ Մեծ Ծոփք ըսուած արեւելեանը՝ Նփրկերտ (Martyropolis) մայրաքաղաքով։ Այս խնդիրս որոշելու համար՝ լաւագոյնն է մեզի կռուան բռնել Ներսեհի խաղաղութեան դաշինքին ենթադրած քաղաքական յարաբերութիւնները. այս դաշնադրութիւնը շատ մօտ է ժամանակաւ Ագաթանգեղեայ յիշած հրեշտակութեան։ 297ին արքայից արքան ստիպուեցաւ հաւանիլ, որ (Հայաստանի վերաբերող) Անգեղ-տան Նախարարութիւնը Ծոփաց հետ, իսկ Արծն Կորդուաց եւ Ծաւդէից (Zabdikene) հետ հռոմէական պետութենէն անձկագոյնս կախում ունենան։[1] Սակայն այսու հանդերձ՝ անոնք Հայոց թագաւորութեան վերաբերելէ չդադրեցան։ Բա-

---

[1] Պետր. Պատրիկ՝ Հատակոտոր 14 առ Դինդորֆի Hist. Gr. min. I 433, 20–23։ *ἦν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς πρεσβείας ταῦτα, ὥστε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κλίμα τὴν Ἰντηληνὴν* (ընթերցիր *Ἰγγηληνὴν*) *μετὰ Σωφηνῆς καὶ Ἀρζανηνὴν μετὰ Καρδουηνῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ῥωμαίους ἔχειν.*

ցատրութեանս այս ըմբռնումէն կը հետեւի թէ Կորդուք եւ Ծաւդեայք (Ծօդէք) Արծնէն կախում ունէին, եւ այս երեք գաւառաց իրարու հետ անձուկ կապուած ըլլալը յայտնի է նաեւ եկեղեցական այն բաժանումէն, որ հիմնուած է Յովհաննոսի խաղաղութեան սահմաններուն նկատմամբ ըրած տրամադրութեանց վրայ։ Այս բաժանման համաձայն՝ Կորդուք եւ Ծաւդեայք թեմերը, ինչպէս եւ Արծն Մծբնայ մետրապոլտութեան կը վերաբերէին։ Յայտնապէս Կորդուաց եւ Ծաւդէից սատրապներն Աղձնեաց բդեշխին տակն էին։ Նման յարաբերութիւն մ'ալ պէտք է ենթադրել Անգեղ-տան եւ Ծոփաց միջեւ։ Անգեղ-տունը (Ingilene) հին Անգղ բերդով (ասոր. Aggēl) միասին կը համապատասխանէ յետնագոյն ժամանակի Չորրորդ Հայոց Դէգիք ըսուած գաւառին — զոր Գէորգ Կիպրացին 960 κλίμα Διγησινῆς[1] կ'անուանէ — ինչպէս Կիպերտ լաւ միտ դրած է։ Անգեղ-տան կառավարն էր Հայր մարդպետը, որ Մեծ Ծոփաց[2] Թնաբեղ բերդին գանձերուն վրայ ալ կը հսկէր։ Ուստի կ'երեւայ թէ Մեծ Ծոփքն այն դաշնագրութեան մէջ Անգեղ տան ստորակարգ մաս համարուած է։ Հոս Ծոփք ըսելով՝ միայն արեւմտեանը՝ Եփրատայ վրայինը կրնայ հասկըցուիլ,[3] որ ուղղակի Հռոմէական պե-

---

1 Հ. Կիպերթ՝ Monatsber. der Berl. Akad. 1873, p. 198. Հմմտ. Գելցեր՝ Georgius Cyprius p. 180։

2 Հ. Գելցեր՝ Georgius Cyprius p. 161/2.

3 Հմմտ. Կիպերթ՝ անդ էջ 200։

տութեան սահմանակից էր եւ անկէ ետքը՝ միշտ Հռոմայեցւոց ազդեցութեան տակն էր։ Այս գաւառը՝ երբեմն պարզապէս Ծոփք կ՚ըսուի — այսպէս Ղազար փարպ. էջ 205, 532[1] եւ Սուտ Մովս. Խոր. Աշխարհագրութիւն հրտ. Սուքրեանի էջ 30,15 — երբեմն Ծոփք Ծահեայ (սեռ. Ծոփաց Շահէի) փաւստ. Գ. Թ. էջ 21, Շահունի Ծոփք փաւստ. Գ. ԺԲ. էջ 29 կամ Ծոփք Ծահունոց փաւստ. Դ. ԻԴ. էջ 146, երբեմն ալ միւս Ծոփք փաւստ. Դ. Ղ. էջ 73։ Հայոց թագաւորութեան բաժնուելէն վերջը՝ հայկական հարաւային հինգ սատրապութիւնները — որոնց մէջ նաեւ Τζοφηνή = Ծոփք Շահունի — հռոմէական իշխանութեան տակ ինկան, բայց իրենց բնիկ իշխանները պահեցին։ Անկէ ետքը՝ երկու պետութեանց սահմանը կը կազմէր Նիմփիոս կամ Քաղիրթ։ 536ին Յուստինիանոս սատրապները վերցուց եւ հինգ սատրապութիւններէն Չորրորդ Հայք[2] նահանգը կազմեց։ Ս. Մարտէնի՝ Սուտ Մով. Խոր. Աշխարհագրութեան բնագրին մէջ՝ (Mém. sur l'Arménie II 360) Ծոփք՝ Ծաղախ (որ թրքերէն բառ է طغ شاه թագաւորական լեռ) արդի վերադիրն առած է, որ հայ. Ծահունի կամ Ծահեայ = "թագաւորական„ բառին թարգմանութիւնն է։ Ծոփք Շահունի կը տարածուէր նաեւ Արածանւոյ հիւսիսային մէկ

---

1 Հմմտ. Գելցեր՝ Georg. Cypr., p. XLIX s.

2 Պրոկոպ. de aedif III. 1. 3. Justiniani novell XXXI. 3. Հմմտ. Գելցեր՝ Georg Cypr. XLVI ss.

մասին վրայ եւ Խոզանի (այժմ Xozāt) եւ Չմշկածակի[1] քաղաքներն ալ կը պարփակէր։

Ուստի տարակոյս չի կրնար վերցընել, թէ Ագաթանգեղեայ զմեզ զբաղեցընող դեսպանութեան ցուցակին մէջ Ծոփաց երկրի իշխանն է Ծոփք Շահունոց իշխանը. Ծոփաց իշխանը կամ յԱսորեստանեաց կողմանէն բդեշխին փոխանորդն է կամ նոյն իսկ ինքը նոյն անձն է։ Այս բդեշխին իշխանութեան տակ եղած երկիրներն են Ծոփք Շահունի, Անգեղ-տուն, Ծոփք մեծ եւ Անձտայ (’Ανζητηνή) սատրապութիւնը։ Ասորեստանեայք (եւ ոչ Ասորեստան) բացատրութեան ընտրութիւնն առանց նշանակութեան չէ։ Ասիկա բնականապէս այստեղ բուն Ասորեստան չի կրնար նշանակել, այլ անշուշտ այն իմաստով գործածուեր է, ինչ իմաստով որ Կորեան Ասորիքը՝ (Հրտ. Վեն. 1833, էջ 9, 10.) որ Ամիդն եւ Եդեսիան ալ կը բովանդակէ իր մէջը. ուստի էապէս Ասորւոց Միջագետքին կը համապատասխանէ։ Յունարէնէ եղած թարգմանութեան մը մէջ Ասորեստանեայք ձեւին վրայ՝ փոխանակ Ասորիքի, պէտք չէ զարմանալ, պատմական տեսակէտով ամենեւին հաւանական չէ որ Ոսրոհայաստանի (Osroene) թագաւորութեան դէմ դրուած ըլլայ սահմանը։ Այս սահմանին ծագման վրայ յետագայ ըսելիքներէս հաւանական կ’երեւայ, որ նոյնը Սելեւկեանց դէմ դրուած

1 Գելցեր՝ Georg. Cypr., p. 172—174։

էր, ուստի “Ասորեստանեայք”ը Սելեւկեանք հասկընալու է։

Հիմայ դիւրաւ կը մեկնուի Ամմիանոսի այն բազմաչարչար տեղը՝ 23.6.14, *ուր պարսկական նահանգները կը թուէ ըսելով.* Sunt autem in omni Perside hae regiones maximae, quas vitaxae id est magistri equitum curant, et reges et satrapae — nam minores plurimas recensere difficile est et superfluum — Assyria, Susiana, Media, Persis, Parthia etc.* *Բդեաշխի մ'իշխանութեան տակ միայն ամէնէն յառաջ յիշուած Ասորեստան նահանգը կար, մինչդեռ մէկալ նահանգները՝ մարզպաններէ* (satrapae) *եւ թագաւորներէ, այսինքն՝ բնիկ նախարարներէ* (šaϑrdārān ملوك الطوائف) *կամ թագաւորի տիտղոս կրող արքայորդիներէ կը կառավարուէին։*

Չորս բդեաշխներուն ծագումը՝ Տիգրան մեծէն է, ինչպէս Պղուտ. Ղուկ. 21*էն կ'երեւայ.* *Βασιλεῖς δὲ πολλοὶ μὲν ἦσαν οἱ θεραπεύοντες αὐτόν, τέσσαρες δέ, οὓς ἀεὶ περὶ αὐτὸν εἶχεν ὥσπερ ὀπαδοὺς ἢ δορυφόρους, ἱππότῃ μὲν ελαύνοντι πεζοὺς παραθέοντας ἐν χιτωνίσκοις, καθημένῳ δὲ καὶ χρηματίζοντι περιεστῶτας ἐπηλλαγμέναις δὶ ἀλλήλων ταῖς*

** Թրգմ. — Պարսկաստանի ամենամեծ նահանգներն ասոնք են. Ասորեստան, Շուշ, Մարաստան, Պարսք, Պարթեւաստան եւն, զորոնք ջղեաշխք, այսինքն՝ սապետներ, թագաւորներ եւ նախարարք կը կառավարեն. իսկ բազմաթիւ փոքր գաւառներն հաշուելը դժուար է եւ աւելորդ։*

χερσίν, ὅπερ ἐδόκει μάλιστα τῶν σχημάτων ἐξομολόγησις εἶναι δουλείας.* Հակառակ Հռոմէական չափազանցութեան՝ հոս դիւրաւ կը նշմարուին դարձեալ չորս բդեաշխները։ Անտարակոյս գերմ. միջին դարեան ասպետներուն թագաւորաց թագադրութեան ժամանակ ասպանդակ բռնելն եւ ուրիշ պատուոյ պաշտօններ կատարելը՝ Հռոմայեցի պատմագրին նոյնպիսի բաներ մը պիտի երեւային։[1]

Տիգրան Մեծ՝ Տիգրան Առաջնոյն[2] որդին եւ հաւանականագոյնս Արտաւազդ Ա. թագաւորին կրտսեր եղբայրը, որ Պարթեւաց քով պատանդ էր, Պարթեւաց ձեռքովը թագաւոր դրուելուն փոխարէն ստիպուած անոնց 70 վիճակ (Talgau) ձգեց. աս վիճակներուն մեծ բազմութիւնը զմեզ ենթադրութեանց դիմելու կը ստիպէ. թէ խնդիրն այն երկիրներուն վրայ է, զորոնք Տիգրանին նախորդները հետզհետէ Ատրպատականի Մարերէն ու Վրացիներէն խլեցին. Նոյնպէս կը ստիպէ ենթադրել թէ Միհրդատ Մեծ՝ Արշակունեաց հարստութեանց[3] առաջին

---

* *Թարգմ. – Շատ թագաւորներ անոր (Տիգրանայ) կը ծառայէին, բայց անոնցմէ չորսը միշտ իւր քովն ունէր իբր ուղեկից կամ անձնապահ, որոնք թագաւորին ձիավարած ժամանակը՝ հետիոտն անոր կը հետեւէին ծիրանազգեաց, իսկ նստած եւ խորհուրդ ըրած ատենը՝ ձեռքերը խաչաձեւ կը դնէին, այս կեցուածքը ծառայութեան նշան էր:*

1 Գուտշմիդ ալ (Geschichte Irans p. 85) վերի ծանօթութիւնը սխալ մեկնած է։

2 Ապպիան. Ասոր. 48։

3 Այս շատ կարեւոր եւ ստոյգ ապացուցուած

Թագաւորը, Հայոց Արտաւազդ Թագաւորին դէմ պատերազմ բացաւ՝ այս երկու ազգին խնդրանաց ու շահուն համար։ Նոյն ժամանակամիջոցին Ազուանից Թագաւորութիւնն ալ կազմուած պիտի ըլլայ, որ 26 այլալեզու ազգերէ կը բաղկանար, որոնց ամէն մէկն յառաջագոյն իւր իշխանն ունեցած էր։[1] Տիգրան դահ ելածին պէս՝ տեւէ եղաւ այն կորուստներուն դիմացն ուրիշ կողմանէ փոխարէն գտնել։ Նախ եւ առաջ Ծոփաց Թագաւորութեան վրայ յարձակեցաւ եւ անոր տիրեց։ Այն ժամանակուան Արտանէս Թագաւորը՝ Զարիադրիսին յաջորդներէն մէկը, վար առնուեցաւ (95—93ի մէջերը Ն. Ք.)։ Յետոյ՝ Միհրդատ Բ. Մեծին (90 Ն. Ք.) մահուընէն վերջն Արշակունեաց տան մէջ ծագած[2] գահակալութեան կռիւները՝ Տիգրան իրեն յօգուտ գործածեց՝ Պարթեւաց պաշտպանութեան տակ եղող Վրացիներէն ու Մարերէն այն գաւառներն ետ առնելով, որոնցմէ հրաժարած էր։ Բայց ասով ալ գոհ չեղաւ, այլ Ատրպատականէն ուրիշ գաւառներ ալ յափշտակեց, ինչպէս Մեծ-Աղբակ (Ἀλβάκη) եւ նոյն իսկ այս երկիրն ասպատակելով՝ մինչեւ

իրողութիւնը՝ դրամներուն բոլորովին նոր դասաւորում մը կը պահանջէ, ինչպէս Սէֆս եւ ես 1896ին իմացանք։

[1] Ստրաբ. ια 4, 6, էջ 503։ Հմմտ. Վ. Ֆաբրիկիոս Թէոփանէս Մետիլինեցի 191։

[2] Պղուտ. Ղուկ. 36։ Հմմտ. իմ Beiträge zur Gesch. und Sage von Eran գրութիւնս, ZDMG. 49, 644 եւն։

Եկբատան՝ Արշակունեաց ամառանոցը յառաջացաւ։[1] Նոյնպէս Նինոսի եւ Արբեղայի շրջակայքն աւերեց, այսինքն՝ Ադիաբենէի թագաւորութիւնը, եւ ստիպեց Կորդուաց, Ադիաբենէի, Ատրպատականի, ինչպէս նաեւ Աղուանից եւ Վրաց թագաւորները՝ որ իր վերին իշխանութիւնը ճանչնան։[2] Պարթեւք ասոր դէմ ոչ թէ միայն չկրցան բան մ'ընել, այլ նոյն իսկ ստիպուեցան նոր թագաւորին ձգելու ամբողջ Միջագետքը՝ Ուռհայաստանի (Osroene) հարկատու իշխանութեան հետ միասին, եւ Տիգրանայ հետ դաշինք դնելու, որուն մէջ որոշ կերպով կ'երեւայ թէ "Արքայից արքայ" տիտղոսէն հրաժարեցան՝ նոյնը Տիգրանայ ձգելով։ Այսպէս գոնէ բեւեռագիր արձանագրութեանց 89—87 եւ 80 Ն. Ք. թուականէն մեզի յականէ յանուանէ Գոտարզ Ա. եւ Որոդ Ա. ծանօթ պարթեւ թագաւորներն իրենք զիրենք միայն թագաւոր կ'անուանեն, մինչդեռ Տիգրան "*Արքայից արքայ*" կ'անուանէր ինք զինքը։ Բայց աւաղ գործունեայ թագաւորին փառասիրութիւնը չգոհացաւ տակաւին. վերջին Սելեւկեանց իրարու դէմ ըրած արիւնահեղ կռիւներն իրեն դէպ ի Ասորիք եւ դաշտային Կիլիկիա ճամբայ բացին, այնպէս որ կրցաւ Ասիոյ թագաւորներուն թագը կապել (83 Ն. Ք.)։

---

1 Իսիդ. Քար. *σταθμοί Παρθ.* § 6 առ. Կ. Միւլլէրի՝ Geogr. Gr. min. I 250.

2 Ստրաբ. *ια* 14, 15, էջ 532։ Ադիաբենացւոց, Աղուանից եւ Վրաց վրայ, Պլուտ. Ղուկ. 26։

Անտիոքի մէջ Βαγαδάτης[1] (Հինպ. Bαγα-δāta) հին Սելեւկեանց պետութեան վրայ փոխարքայ դրուեցաւ,[2] այս դէպքին յիշատակը՝ հայ ժողովրդական զրոյցին մէջ ալ — Մար Աբասայ քով — պահուած է, որովհետեւ այն Bαγαδātaն Բագրատունեաց ազնուական ցեղին նահապետը կը համարուէր. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի[3]... Եւ յուղարկէ զնա ի Մրծա-

---

1 Այսպէս Մոնակ. 374 եւ Վատ. 134. Իտալ. ձեռագիրք՝ μαγαδάτην.

2 Ապպիան. Ասոր. 48։

3 Տիգրանին Պարթեւաց ձեռօք թագաւորական գահ բարձրացուելուն պատմական դէպքը՝ Մար Աբաս Արշակունի երկրորդական գծին Հայաստանի տիրելուն հետ կապած է, որ հազիւ անկէ 120 կամ մանաւանդ 160 տարի ետքը տեղի ունեցաւ։ Որովհետեւ հեղինակին հայրենասիրութիւնը չէր ներեր՝ որ Արտաւազդ Առաջնոյն պարտութիւնն եւ Տիգրանին գահ ելլելուն հետ կապուած աննպաստ պարագաները խոստովանի, անոր համար ուրիշ միջոց մը հնարեց՝ ազգային հարստութիւնն Արշակունեաց երկրորդական գիծ մ'ընելով. դէպք մը, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ժողովրդական պատմագրութեան մէջ շատ անգամ կը կրկնուի։ Արշակ Փոքրին երբ գահ ելլելը՝ այս քաղուածոյին մէջ որոշ նշանակուած չէ, սակայն ամենեւին դժուարութիւն չկայ ենթադրելու, թէ թագաւորաց ցանկին հեղինակը (էջ 10,6· Langlois I 200a) որ դէպքը Արշակայ 129րդ տարին = 122 Ն. Ք. (250—129) կը դնէ, այս տեղեկութիւնը Մար Աբասայ քով գտած է։ Անշուշտ հեղինակը Տիգրանին գահակալութեան ճիշդ թուականն առջեւը չունէր, բայց ձեւակերպութեան մէտ ըլլալուն՝ իրեն ամէնէն պարզն երեւցած է՝ նոյնը Միհրդատ Մեծին կառավարութեան անմիջապէս սկիզբը դնել։ Արշակ Մեծին տրուած առասպելական գահակալութեան ժամանակը՝ զոր

նայ[1] ընդ յարեւմուտս զաւրու մեծաւ եօթանասուն հազարաց սպառազինաց. եւ մեծամեծ իշխանօք նախարարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ ոք կարէր զդէմ ունել պատերազմաւ։ Սմա ընդ առաջ ելանէր Բագարատն Փառա<ւա>զեան[2]

Մար Աբաս (ոչ թէ թագաւորաց ցանկը) անոր կու տայ, հիմնուած է ամէն թագաւորաց Արշակ անունը կրելուն եւ անոնց զանազանող յատուկ անունները Մար Աբասայ անծանօթ ըլլալուն վրայ։ Նոյնպէս անկէ ետքն ալ *Aršakā šarru* կամ *šar šarrāni*-ին տարիներուն համեմատ կը համրէին թուականը։ Ասկէ զատ՝ Մար Աբաս Արշակայ ապստամբութեան տարին (248/7), որ սեպագրերուն թուականութեան համեմատ բոլորովին ճիշդ է, շփոթած է Պարթեւաց Անդրագորաս նախարարին ապստամբութեան հետ (250. Յուստին. 41,4,3)։

[1] Ի Մծբնայ կարդալու է փոխանակ ի Մրծնայ։ Հմմտ. նաեւ Մրծուին, Սեբ. էջ 58, 92։

[2] Հմմտ. էջ 6, 10։ Այս հօրենական անուամբ Բագարատը Վրաց թագաւորական ընտանեաց հետ կը կապուի (Փաւստ. Բիւզ. Ե. ծե. 216), ըստ ինքեան անհաւանական բան մը չէ, վասն զի Բագրատունեաց նիստը վրացնակ Սպեր գաւառն էր (Փաւստ. Բիւզ. Ե. խդ. էջ 263)։ — Բոգորափ, Սղանդրափ անուանց մէջ փ-ն ծ-ի անցնելով՝ յետոյ բ-ի փոխուիլը՝ հայերէն չէ, այլ դրացի Ատրպատական գաւառաբարբառէն, որուն այժմեան ձեւը թաթ է։ [Հմմտ. այս Tāt ձայնաշրջութեան վրայօք W. Geiger, Grundriss der Iran. Philologie I 2, 355 § 116]։ Սուտ Մովս. այս ձայնաշրջութեան օրէնքը շատ լաւ գիտէր, եւ իւր պատմութեան կցկցանքին մէջ ալ գործածեց։ *'Ανάνηλος* (Jos. *ἀρχ. ἰουδ*, *ιε* 22. 39/40) բաբելացի քուրմն եւ Հերովդէսի կողմնակիցը՝ *"Ανανος ὁ Βαγαδάτου πόλ. ἰουδ.* 5, 531. 6, 229. իրարու կը խառնէ, եւ անկէ իւր տողերն ու թագադիր Ենանոս Բագրատունին կը կցկցէ (Բ. խդ. էջ 98)։ Ասկէ յառաջ կու գայ իւր՝ Բագրատունեաց սերնդեամբ հրեայ ըլլալուն գիւտը։ *Βαγαδάτης*ը վերջէն (Բ. կդ. էջ 142) Բագադիա եբրայական ձեւին կը դարձընէ, սակայն կը զգուշանայ այս տղերքը յայտնապէս նշանակելու։ Բնականապէս ինքը թէ զ'*Αρχέ*-

յորդւոցն Արամանեկայ նախարար մեծ հանդերձ զաւրու։ Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի եւ արծաթ. եւ զարդարէ զնա ի սնդր[1] եւ ի վակաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի. եւ նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյից. եւ տայ նմա զդուստր իւր ի կնութիւն։ Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան[2] եւ հրամանատար ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ,[3] եւ հայր արքայի, եւ եղբայր. որում եւ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ։ Նա կոտորեաց զհսկայսն, որ զաւրաժողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորւոց։[4]"

71/70 ձմեռը Տիգրանին քանի մ'երկմիտ հարկատու թագաւորներն եւ չորրորդապետները Ղուկուղղոսին Ապպիոս Կղոդիոս դեսպանին հետ յարաբերութեան մէջ մտան՝ դաւադրական դիտմամբ,[5] գլխաւորաբար Կորդուաց Զարբիենոս

λαος υἱὸς Μαγαδάτου πὸλ. ἰουδ. 6, 229, եւ թէ սոր կից Ἄνανος ὁ ἀπ' Ἀμμαοῦς, τῶν Σίμανος δορυφόρων ὁ φονικώτατος խօսքը՝ իւր նպատակին գործածած է։

1 Այս բառը Բագրոց մէջ չկայ։

2 Իշխան է = հրամանատար, ἓν διὰ δυοῖν.

3 Բացերեւ մեկնութիւն հրամանատարքին։

4 Մար Աբաս առ Սեբ. 9 հրա. Պատկանեան։ Սուտ Մովս. Բ. ը. էջ 78/79 զայս իւր Բագրատունեաց հրեայ ծագման ունեցած տեսութեան համեմատ փոխեր է։

5 Sallust. historiar. fragm. IV 8 ed. Kritz = IV 56 p. 179 ed. Maurenbrecher: tetrarchas regesque [ex]territos animi firmavit (scil. Apius Clodius). Պղուտ. Ղուկ. գլ. 21. Ἄππιος Κλώθιος πολλοὺς μὲν ᾠκειώσατο τῶν ὑπούλος ἀκροωμένων τοῦ Ἀρμενίου δυναστῶν, ὧν εἷς ἦν καὶ Ζαρβιηνὸς ὁ τῆς Γορδυηνῆς βασιλεύς.

թագաւորը։ Երբ Տիգրան իմացաւ Զարբիենոսն իւր ամբողջ ընտանիքովը գլխատել տուաւ եւ անոր դղեակները յարքունիս գրաւեց։[1] Ակներեւ է որ Սալլուստիոսի այս առթիւ գործածած չորրորդապետբացատրութիւնը՝ չորս բդեաշխներուն համար է, եւ Զարբիենոս՝ անոնցմէ մէկը նկատուելուն դժուարութիւն չկայ։ Այս դէպքէն կարելի էր ենթադրել, որ Ատրպատականէն առնուած Ἀλβάχη, այս է՝ Մեծ-Աղբակ ալ անոր իշխանութեան յանձնուեր էր։ Սակայն ուրիշ մեկնութիւն մը վերջէն պատահածներուն աւելի կը յարմարի։

Ստոյգ է որ Տիգրան Ծոփաց թագաւորութիւնը յարքունիս գրաւած էր, բայց Հայոց թագաւորներուն աւատային յօրինուածութեան վրայ հիմնուած քաղաքականութեան բոլորովին հակառակ է ենթադրել՝ որ գահաւորակ իշխաններուն ուրիշ կողմանէ հատուցում ըրած չըլլայ։ Եւ կը տեսնենք Μιθροβουζάνης անուն իշխան մը, որ յետոյ Ծոփաց թագաւորն եղաւ.[2] այս անունն Արիադրեանց տան մէջ ալ կը յիշուի.[3]

---

1 Պլուտ. Ղուկ. 21. 29. Ստրաբ. ԺԶ 1, 24 էջ 747. Ստ. Մովս. Խոր. Բ. ծգ. էջ 131 Զարդմանոս (այլ ընթերց. Զարմանոս, Զարման, Զարդման) կ'անուանէ զանիկա եւ կապկից թագաւոր կ'ընէ, որ իբր թէ Արտաշէս Բ. թագաւորին դէմ գլուխ բարձրացուցեր է, բայց Սմբատէն նուաճուեր եւ Հայաստան գերի տարուեր է։

2 Դիոդ. 31,22 Համմտ. Պոլիբ. 31,17։

3 Արիան. 1,16.3։ Դիոդ. 17,21,3.15,91. Նեպ. Դատ. 6. Համմտ. Մարկուարդի Untersuch. zur Gesch. von Eran I 11 եւ Թ. 42,27,68 եւն։

դարձեալ կը գտնենք Տիգրանին մէկ զօրավարին[1] ալ, որ նոյն անունն ունէր։ Ըստ ձայնական օրինաց ասկէ յառաջ եկած է Մերուժան, Մերհուժան ձեւը. այս անունը կը գտնենք Հայոց Արծրունի ըսուած նախարարական ընտանեաց մէջ։ Ասոնց կալուածները Վասպուրականին մէջ էին. իրենց մայրաքաղաքն էր Ադամակերտ, Մեծ-Աղբակ գաւառին մէջ. ուրեմն ճիշդ այն երկրին մէջ, զոր Տիգրան Ատրպատականէն առած էր։ Ուստի ինծի կ'երեւայ թէ բնական հետեւութիւն է՝ որ Արծրունիք Ծոփաց նուաճուած իշխաններէն յառաջ եկած ըլլան, որոնց Տիգրան թագաւորը նոր ստացած հիւսիսարեւելեան ատրպատական գաւառներուն մէջ երկիրներ շնորհեց։[2] Իսկ այս երկիրները՝ Նոր-

---

1 Պղուտ. Ղուկ. 25։ Ապպիան, Միհրդ. 84։ Հմմտ. Untersuch. zur Gesch. von Eran I 68 եւն։

2 Հետեւեալ տոհմացոյցէն Ծոփաց թագաւորներուն Արծրունեաց հետ ունեցած կապակցութիւնն աւելի կ'իմացուի.

1. Ζαρίαδρις

2. Μιθροβουσάνης, պատանդ առ Արիարաթայ Կապադովկացւոց թագաւորի, իր տերութեան մէջ հաստատուած Դիոդ. 31,22։ — Ἀρ<ί>θ<ης> Պոլիբ. 31,17. Դիոդ. 31,22. Արեթէաս Դրոդ. յուշբ. 35,11։

|

3. Ἀρτάνης Ստրաբ. ια 14, 15 էջ 532։

|

Μιθροβουζάνης (Միթրոբուզան), Տիգրանին զօրապետը Պղուտ. Ղուկ. 25։ Ապպիան Միհրդ. 84, բդեաշխ Նոր Շիրականի?

⋮

Մերուժան Արծրունի ուրացեալ՝ Փաւստ. Բիւզանդացի։

Շիրականի բդեշխին ունեցած երկիրներուն — Մահկեր-տուն եւ Նիհորական — ճիշդ կը համեմատին եւ անոր համար հաւանական է որ Տիգրան՝ բդեաշխ Նոր-Շիրականի պատիւն Արծրունեաց տուած ըլլայ։ Թէպէտ Ագաթանգեղեայ էջ 596 (Langlois I 171) յիշած հրեշտակութեան ցանկին մէջ՝ Արծրունեաց իշխանը վերջին տեղն ունի, սակայն այս մակաբերութեան դէմ որոշիչ առարկութիւն չի կրնար ըլլալ։ Վասն զի Արծրունեաց իշխանը հոս միայն իբրեւ իր աւատին ներկայացուցիչն է։ Արծրունի անունը մեկնելու համար՝ զրոյցը կը պատմէ որ այս ցեղին նախնին՝ տղայ եղած ժամանակը՝ բաց տեղ մը պառկած կը քնանար, երբ արծիւ մ'եկաւ զանիկայ իւր թեւերովը ծածկեց։ Սուտ-Մովսէս անգամ այս՛ անունն իբրեւ արծիւ-ունիք[1] կը մեկնէ, վասն զի Արծրունիք Վաղարշակի[2] առջեւէն արծիւները կը տանէին (Բ. Է.)։ Սոյն Մովսէսի ըսածին համեմատ՝ Արծրունիք Արգամողանէն սերած են. այսինքն՝ Սենեքերիմայ երկու որդւոցմէ մէկէն, որոնք իրենց հայրն սպաննելէն ետքը՝ Արարատայ երկիրը փախած էին։[3] Արգամողան այս երկրին հարաւ արեւե-

1 Մովսէսի ստուգաբանութեան համաձայն՝ պէտք էր Արծր-ունի՝ *Արծաւր-ունիէն յառաջ եկած ըլլալ, ինչպէս որ Արշար-ունի՝ *Արշաւր-ունիէն (Արշա-ւիրէն). *Արծաւր-ունի կ'ենթադրէ դարձեալ *արծա-իր բայանուն մը՝ արծի-էն յառաջ եկած, ինչպէս դպ-իր հինդ. dipi.

2 Այսինքն՝ Տրդատայ, զոր Սուտ Մովս. Արշակ Փոքրին, այս է՝ Տիգրան Մեծին — առ Մար Աբասայ — տեղը դրած է։

3 Մովս. Խոր. Ա, 23 ըստ Բ. Թագ. ԺԹ. 37. Եսա.

լեան կողմը բնակեցաւ, եւ Արծրունիք ու Գնունիք իրենց ծագումն անկէ յառաջ կը բերէին։ Վերջէն Նախճաւանին շրջակայքը՝ Ջուղայ, Վռնջունիք եւ Խրամ բնակեցան. ուստի այնպիսի տեղեր՝ որոնք ըստ Ստոյն-Մովսէսի՝ յառաջագոյն Տիգրան Ա. իր գերի բռնած Մարացը տուած էր։[1] Ցամենայն դէպս Արծրունիներէն յառաջ կու գան Պարսկահայոց մէջ եղած Զարեհաւան գաւառին (Զարեհ-էն = Ζαριαδρις. Հնպ. Zari-wadri) եւ Վասպուրականի մէջ գտնուող Շաւարշան կամ Շաւարշական = Արտազ գաւառներուն անուններն ալ[2] (Ստ խոր. Բ. ըղ. էջ 111, ծը. էջ 130)։ Ստուգիւ կրնանք Թովմաս Արծրունիէն հետեւցընել (Ա. ե. էջ 37. 38. է. էջ 48. ը. էջ 50) թէ Շաւարշ եւ Շաւասպ անուններն Արծրունեաց տան մէջ կը գործածուէին։ Քաջ Սկայորդին՝

ԼԷ, 38։ Աղէքս. Բազմավէպ առ Եւսեբ. Քրոն. Ա. 39. Հրտ. Աւգեր — I 27, 28 Հրտ. Schöne. Համմտ. ասոր նկատմամբ Գր. Խալաթեանց WZKM, VII 25. Նորայր Բիւզանդացի առ Ֆրիդր. Միւլլէրի WZKM, VII 210/11։

1 Թովմաս Արծրունի Ա. 4 առ Բրոսէ, Collection d'hist. armén. I 32/3։ Թովմ. Հոս ինքն իրեն դէմ կը խօսի, դնելով՝ որ Արծրունեաց (եւ Գնունեաց) նախնիքն Աժդահակայ ընտանիքէն էին, զորոնք Տիգրան գերի բռներ ու Հայաստան բերեր է, մինչդեռ Ա. ա էջ 8 Ստոյն Մովսէսի հետ համաձայնելով՝ Սենեքերիմայ որդիներէն յառաջ եկած կը դնէ։

2 Զարեհ եւ Շաւասպ, լաւ եւս Շաւարշ (= աւ. *Sjāwaršan*, նորպ. *Sijāwaxš*, *Sijāwuš*) այսինքն՝ Ζαρίαδρις եւ Ξέρξης, Թագաւորք Ծոփաց. Մար Աբաս առ Սեբ. Հրտ. Պատկանեան էջ 6։ Լանգլուա, Coll. I 198a. Համմտ. Մարքուարթի Untersuch. zur Gesch. von Eran I 39—42։

զՍանասար (שראצר) երկրին հարաւ-արեւմտեան կողմը բնակեցուց, Ասորեստանի սահմաններուն մօտերը: Իր սերունդը Սիմ լեռը լեցուց, "եւ զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բդեշխ մեծ եւ կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ, յեզեր սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով, զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ եւ զլեառն Տաւրոս, ուր եւ Սիմ, եւ զկղեսուրն (χλεισοῦρα) ամենայն:"[1]

Այս մեկնութիւններէն ետքը՝ կարծեմ թէ չորս բդեաշխներուն ծագումը բաւական յայտնի է: Ծոփք — որ նախ նուաճուեցաւ — եւ մասնաւորապէս Ծոփք-Շահունի (= արքունի) գաւառն ի սկզբան Կապադովկիոյ վրայ յարձակելու դուռն էր, սակայն տկար տէրութենէն վախնալու բան չկար: Եւ իրօք ալ Տիգրանին բանակներն երեք անգամ դիւրաւ տիրեցին Գամրաց: Ընդ հակառակն անշուշտ Տիգրանին բաղձալի էր անհանդարտ Սելեւկեանց դէմ — որ իրենց ներքին տկարութեամբն հանդերձ՝ իրենց նախկին ամբարտաւանութիւնը պահած էին — սահմանապահ ամրութիւն մ'ունենալ. եւ նոյն իսկ Սելեւկեանք իրենց տէրութիւնը կորսնցընելէն ետքն ալ՝ մնացին ոյժ մը, ուստի եւ անկարելի եղաւ Արամայեցիները Հայոց հետ ձուլել: Այսպիսով ելաւ Ասորւոց դէմ մարզը կամ սահմանը: Բայց Ծոփաց անկախութեան բաղձանքն ալ դեռ մարած չէր, եւ Գուկ.ին

---

1 Մովս. Խոր. Բ. ը. էջ 80 հմմտ. Ա. էզ. էջ 48:

արշաւանաց ժամանակը՝ ասոնց հպատակութեան վրայ կարելի չէր վստահութիւն ունենալ, ինչպէս իրօք ալ յաղթողին կողմն անցան (Պղուտ. Ղուկ. 24, 29)։ Ստոյգ է որ վերջէն ժառանգական ցեղ մը հոս չենք տեսներ, եւ Պոմպէոսի Տիգրանին հետ խաղաղութեան դաշինք կռուելէն ետքն ալ՝ Ծոփք եւ Կորդուք Տիգրանայ որդւոյն՝ Տիգր. Կրտսերին թագաւորութիւնը ճանչցան, բայց որովհետեւ Տիգրան Կրտսեր հօրը հետ գժտեցաւ եւ Պարթեւաց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ՝ այս նահանգները Կապադովկիոյ Արիոբարզանէս թագաւորին տրուեցան։[1] 54ին (Ք. Ե.) Սոյեմոս՝ Եմեսացի իշխանական ցեղէն՝ Ծոփաց տէրութիւնն ընդունեցաւ։[2] Զարիադրէսին գահէն զրկեալ յաջորդները՝ ինչպէս տեսանք, Ատրպատականի կողմերը նոր առնուած գաւառներուն մէջ այլեւայլ երկիրներ ընդունեցան. սակայն կարելի է որ ասոնց մէկ ճիւղը Մեծ Ծոփաց իշխանութիւնը պահած ըլլայ։ Գոնէ Դ. դարուն անոնց մէջ կը գտնենք Զարեհ[3] անունը։ Ծոփք Շահունի ալ վերջէն առանձին աւատային իշխանութիւն մը կազմեց։ Արձնի բդեշխութիւնը գլխաւորաբար նոր ձեռք բերուած Միջագետքէն կազմուեցաւ Մծբին մայրաքաղքով, բայց իր գլխաւոր մասը միշտ մնաց Արձն գաւառը՝

1 Պղուտ. Պոմպ. 33։ Ապպիան Միհրդ. 105 Կաս. Դիոն. 36, 53։

2 Տակ. Տարեգր. 13,7. պատմ. 2,81.5,1. Համտ. Mommsen, RG. V 383.

3 Փաւստ. Բիւզ. Գ. ժբ. էջ 29։

համանուն քաղքով, այս օրւան Արզէն-սուի վրայ։ Աղձնեաց բդեշխին տրուեցաւ թագաւորութիւնն ալ, այս ինքն՝ ետքէն Կորճայք ըսուած հայկական նահանգը՝ Ծաւդեայք, Կորդուք, Կորդուիք եւ Տմորիք գաւառներով, ինչպէս նաեւ Մոկք նահանգը։ "Սահմանակալ ի կողմանէն Ասորւաստանի" տիտղոսէն կրնանք հետեւցընել, թէ բդեաշխին գլխաւոր գործերէն մէկը՝ անհաւատարիմ Արուայիկներուն վրայ հսկելն էր։ Ղուկուղղոսին արշաւանաց ժամանակը Թագաւորին Գուրաս եղբայրը Մծբնայ հրամանատարն էր (Պղուտ. Ղուկ. 32)։ Ատրպատականի նուաճուած գաւառներէն Նոր Շիրակայ սահմանը կազմուեցաւ եւ զայն Ծոփաց թագաւորական տանը տրուեցաւ մեծամեծ կալուածներով, գուցէ նաեւ բդեաշխ պատիւն ալ։[1] Նոյնպէս Վրացիներէն ետ առնուած Գուգարքը սահման եղաւ։

Այս տիտղոսը Գուգարքէն յետոյ Ալանաց ալ անցաւ, որոնց Ἰτάξης անուամբ իշխանը

---

[1] Ինծի կ'երեւայ թէ Արծրունիները վերջէն ուրիշ տոհմէ մը նսեմացան։ Ըստ Ստոյն Մովսէսի՝ Արծրունիները Վաղարշակայ ժամանակը՝ արծուէնշան դրօշին դրօշակիրն էին, բայց Դ. դարուն (Ք. ե.) Մամիկոնեանք՝ Հայաստանի ժառանգական սպարապետներն առին — արծուենշանի վերադիրը (Փաւստ. Բիւզ. Ե. դ. 37։ Untersuch. zur Gesch. von Eran I 47) — որոնց համեմատութեամբ բաւական ուշ Հայաստան գաղթելը՝ նոյն առեններ լաւ ծանօթ էր Փաւստ. Բիւզ. Դ. Բ. էջ 68 (Untersuch. zur Gesch. v. Eran II 82)։ Ասկէ կը մակաբերուի թէ Μιθροβουζάνης եւ իր ցեղը՝ Արծրունիք Հայոց պետութեան սպարապետներն էին, մինչեւ որ Ճենաստանէն գաղթած Մամիկոնեանք անոնց տեղը գրաւեցին։

716ին կը գտնենք Թէոփանէսի ժամանակագրութեան մէջ. էջ 392,27։

Անուանց ձեւերուն նկատմամբ համմտ Հիւբշմանի Հայ. քեր. Ա. ա. 119 եւն, նմանապէս իմ Ասորականքս կտեսիասի 618 թ. 401, ուր Πατιξείθησι (Դիոնիսիոս Միղետացի ΠαΝξούθης այս ինքն՝ ΠαΤΙξούθης = patixšája(h)-wiϑa = μελεδωνὸς οἰκίων) եւ պահլ. pātxšāhի (պատմական գրութիւն pāšāhի տեղ՝ *patxšāh, *patšāh, *paššāh, pāšāh ձեւերէն) հետ ըրած բաղդատութիւնս քննելի է։

Հնագոյն ձեւերն են յուն. Πιτιάξης եւ վրացերէն pitiaxši, patiašxi. Ամիանու քով տեսնուած Vitaxa ձեւը յունական յետնագաբեան արտաբերութիւնն է βιτὰξησին = հայ Բդէոշի, Հեսիւքիոսի քով կը հանդիպինք βίσταξ (կարդա՛ βίταξ) ձեւին, ինչպէս նաեւ ասոր հակառակ 27, 10, 3 Vidichabius (ա՛յսպէս ձեռագրին մէջ) նոյնպէս 30, 7, 7 *Vithigabius*, այս է՝ յուն. Οὐιθιγάβιος = Wiϑigawja, Widigōja. Վրացերէն patiašxi ձեւը հնդ. *pati-axši կամ *pati-axša հնագոյն ձեւ մը մատնանիշ կ'ընէ՝ paiti-axši յաւելուածոյ գրով. ասոր երկրորդ տարրը՝ 'Αξιδάρης (ա՛յսպէս Արիան Պարթ. հտկտոր. 16 առ Կ. Միւլլէրի FHG. III. 589. Դիոն կասիոսի՝ կոստանդեան քաղուածոյից մէջ 68, 16, 3 'Εξηδάρης, η տառն ι արտասանելով) հայ. Աշխադար՝ անուան մէջ դարձեալ յերեւան կ'ելլէ։ 'Αξιδάρης՝ Պարթեւաց Բակուր Բ. Թագաւորին որդին՝ Հայոց Թագաւոր

էր, զոր Խոսրով՝ իւր մօրեղբայրը վար առաւ եւ տեղն իւր Պարթամասիր եղբայրը դրաւ (113 Ք. Ե), բայց կ'երեւայ թէ Ադրիանոս զինքը դարձեալ թագաւոր դրաւ, երբ Տրայիանոսին առած նահանգները՝ Ասորեստան, Միջագետք եւ Հայաստան Պարթեւաց ձեռքը թող տուաւ[1]։ Աշխադար անուամբ Դիմաքսեան մը կը յիշուի Հայոց թագաւորութեան բաժանման ժամանակը (Խոր. Գ. խէ 45)։ Ընդհակառակն Տրդատ թագաւորին աներոջ անունն ալ Աշխադար է (Խոր. Բ. Ձէ. էջ 165)։ Մովսէս այս անունը յայտնապէս Տրդատայ Աշխէն կնոջ անունէն հետեւցուցեր է, զոր Ագաթանգեղ. էջ 575 եւն առանձին կը յիշէ, վասն զի Խոր. յիշեալ անունն իբրեւ -էնով եղած համառօտութիւն մը նկատեր է[2]։ Սակայն անշուշտ շատ ուղիղ է Հիւբշմանի (Հայ. Քեր. Ա. ա, 20) Աշխէն ոսետ. äxsin "տիկին" կամ "տիրուհի" բառին հետ ըրած համեմատութիւնը։

Բդեաշխ տիտղոսին հին ժամանակներէ մնացած երեք մեկնութիւններէն մէկը՝ այսինքն՝ Ամիանոսինը (magister equitum) բոլորովին խեղաթիւր է։ Կոստանդիանոս Մեծ ամբողջ պետութեան՝ կամ պետութեան գոյութիւն ունեցող բաժանմանը համեմատ երկու զօրավար դրած էր, մէկը հետեւակազօրուն (magister peditum), իսկ միւսը՝ այրուձիոյն վրայ (magister

---

1 Հմմտ. Գուտշմիդ, Gesch. Irans էջ 141· 145։

2 Հմմտ. տասր նկատմամբ՝ Մարկարտի Fundamente israelitischer und jüdischer Gesch. p. 52 եւն։

equitum), որոնք երկուքն ալ ուղղակի հասարակ զօրքին, իսկ անուղղակի՝ իրենց ստորակարգեալ վաշտապետներուն (Duces) ձեռքովը նաեւ սահմանապահ զօրքին գլուխն էին[1]: Ուստի magister equitumը մանաւանդ Հայոց տղեփին կը · համապատասխանէ: Զաքարիա Մետիլենացւոյն մեկնութիւնը՝ իբրեւ "ὕπαρχος (տեղապահ) թագաւորին„ կամ փոխարքայ[2], ընդհանրապէս պաշտօնին էութիւնը կը բացատրէ, մինչդեռ յուն. Ագաթանգեղեայ մէջ χομιτατήσιος = լատ. comitatensis, comitatusի՝ "արքունեաց վերաբերող„ թարգմանութիւնը (Sophocles Greek Lexicon s. v.) պարզապէս անկէ յառաջ եկած է, որ 4 քոմէտաշիք թագաւորական պալատան մէջ առաջին բարձն ունէին:

---

1 Տես Մոմզէն, Abriss des röm. Staatsrechts 360·

2 Լանդ, Anecd. Syr· III 259,25: [Զաքարեայ Հռետորի անուանեալ եկեղեցական պատմութիւնը, գերմ. թարգմ. հրտ. Կ. Արէնի եւ Գ. Կրիւգէրի էջ 173,22:]

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլէբ. Իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25

Բ. Մենեւիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերազարդ:) 1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—

Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25

Դ. Դեմետրիոս Տաձի Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85

Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—

Զ. Ալպէր Տրմշէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—

Է. Մառ Նիկ., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ոնոփրիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25

Ը. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1

Թ. Գաշեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: 8° Երես՝ 232: Փր. 2.50

Ժ. Կոնիբիր Փր. Կ., Քննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ց. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է + 92: Փր. 1.25

ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՕղիսաբէթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զրնկատիպ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ + 533: Փր. 4.50

ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զէնոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Փր. 1.—

ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.:) 1894: 8° Երես՝ 103: Փր. 2.—:

ԺԴ. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ց. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ + 43: Փր. 1.—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Ց. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպշման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէլման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպշման, Հայկական Յատուկ անունք: 1894: 8° Երես՝ 9 + 145: Փր. 2.—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիադոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Փր. 3.60

ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Փր. 2.50

ԺԸ. Տիռրեան Կ., Սեւ ծովու ռուսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Փր. 2.—

ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա

